

De Politieke Defensieverkenningen:
bieden uitspraken uit het verleden
garanties voor de toekomst?

Jair van der Lijn

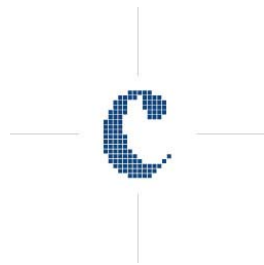
2^e versie

Mei 2010

Lijn, Jair van der

De politieke Defensieverkenningen; bieden uitspraken uit het verleden garanties voor de toekomst

Den Haag, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen *Clingendael*.

Desk top publishing: *Karin van Egmond*

Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'

Clingendael 7

2597 VH Den Haag

Tel. 070 - 3245384

Fax 070 - 3282002

Postbus 93080

2509 AB Den Haag

E-mail: cscp@clingendael.nl

Website: <http://www.clingendael.nl>

Het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen *Clingendael* heeft tot doel kennis en meningsvorming over internationale vraagstukken te verdiepen en te verbreden. Het Instituut tracht deze doelstellingen te verwezenlijken door het verrichten van onderzoek, het verzorgen van onderwijs en het geven van voorlichting. Het publiceert o.a. studies, geeft het maandblad 'Internationale Spectator' uit, biedt een breed pakket aan cursussen en conferenties aan en onderhoudt een bibliotheek- en documentatiecentrum.

© Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronische, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Direct eigenbelang versus altruïsme	3
Machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument.....	5
Nationaal gericht versus internationaal gericht	7
Op eigen kracht versus internationale samenwerking en taakspecialisatie.....	9
De internationale oriëntatie die Nederland kiest	10
Laag geweldspectrum versus hoog geweldspectrum	13
Bezuinigen versus investeren.....	15
Projectie naar de toekomst.....	17
Tot slot.....	22
Samenvatting	23
Eindnoten	27

De Politieke Defensieverkenningen: bieden uitspraken uit het verleden garanties voor de toekomst?

Inleiding

Voor een goede inschatting van wat er in de toekomst van de Nederlandse krijgsmacht kan worden verwacht, is het niet alleen noodzakelijk om een verkenning te maken van de veiligheidsomgeving waarin Nederland zich mogelijkerwijs in de komende twintig jaar zal bevinden. In de Defensieverkenningen is daarom terecht een dergelijke analyse van de vraagzijde - de factoren die van invloed zijn op het beroep dat in de toekomst op de krijgsmacht wordt gedaan - aangevuld met een analyse van de aanbodzijde - de factoren die van invloed zijn op de toekomstige keuzemogelijkheden voor de samenstelling, de toerusting, de bedrijfsvoering en de financiering van de krijgsmacht.¹ De Defensieverkenningen waren niettemin logischerwijze begrensd op een ander belangrijk aspect: de richting en ambities van de Nederlandse politiek. Ook dit is een belangrijke variabele die de toekomst van de krijgsmacht bepaald, omdat uiteindelijk het namelijk de nationale politiek is die voor een bijzonder groot deel bepaalt wat er werkelijk met de krijgsmacht gebeurt en waarvoor zij uiteindelijk al dan niet wordt ingezet. Dit deel van de analyse wordt alleen maar belangrijker in het geval dat Nederland in zijn toekomstige veiligheidsomgeving meer *wars of choice* dan *wars of necessity* voert.² Om deze reden is het ter aanvulling van de Defensieverkenningen relevant om naar de mogelijke toekomstige richtingen en ambities van de Nederlandse politiek te kijken. Wat voor een soort vragen kan de krijgsmacht in de toekomst van de politiek verwachten?

De keuzes die de Nederlandse politiek maakt, worden onder meer bepaald door de posities die de politieke partijen op de onderstaande dimensies en oriëntatie innemen. Deze zijn te ordenen in vier groepen. De eerste groep behandelt de vraag waarom en met welke ratio de krijgsmacht wordt ingezet. De tweede groep behelst vragen aangaande waar en op welke manier met welke partners de krijgsmacht wordt ingezet. De derde en vierde groep zijn de vragen hoe de krijgsmacht dit moet doen en met hoeveel geld.

Waarom

- a) Direct eigenbelang versus altruïsme
- b) Machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument

Waar en met wie

- c) Nationaal gericht versus internationaal gericht
- d) Op eigen kracht versus internationale samenwerking en taakspecialisatie
- e) De internationale oriëntatie die Nederland kiest:

Hoe

- f) Laag geweldspectrum versus hoog geweldspectrum

Welke kosten

- g) Bezuinigen versus investeren

Vier van deze dimensies (a, b, c en f) zijn in een eerdere *policy brief* van het *Clingendael Security and Conflict Programme* uit 2008 uiteengezet.³ Net als in de *policy brief* wordt ook gekeken naar de verschillende internationale oriëntaties die Nederland kan kiezen (e), uiteenlopend van onder meer de Europese Unie, de Verenigde Naties tot de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Het behelst hier meer dan twee uiteinden van een dimensie en daarom is dit een oriëntatie genoemd. In het kader van dit onderzoek zijn aan de dimensies en oriëntatie uit de *policy brief* nog twee dimensies (d en g) toegevoegd: 1) Internationale samenwerking of zelfs taakspecialisatie is een belangrijk onderwerp in de huidige discussies; en 2) gezien de actuele economische crisis en heroverwegingen kunnen de meningen over bezuinigingen niet ontbreken.

Hieronder komen de visies op de bovengenoemde dimensies en oriëntatie van de Nederlandse politieke partijen die op dit moment het meest relevant zijn, aan de orde. Het gaat hierbij om in alfabetische volgorde: het Christen Democratisch Appèl (CDA); de ChristenUnie; Democraten 66 (D66); GroenLinks; de Partij van de Arbeid (PvdA); de Partij voor de Vrijheid (PVV); de Socialistische Partij (SP); en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

Vervolgens wordt op basis van de verscheidene visies van de meest belangrijke politieke partijen getracht een inschatting te maken van de richtingen die de Nederlandse defensiepolitiek op kan gaan.

Voor dit onderzoek zijn onder meer de verschillende partijprogramma's voor de verkiezingen van 2006 en 2010 geanalyseerd. Daarnaast is een aantal defensienotities en andersoortige publicaties van verschillende partijen bekeken. Tevens zijn interviews met vertegenwoordigers van politieke partijen gehouden.

De figuren die in dit document zijn opgenomen, zijn slechts indicatief. Ook zij zijn gebaseerd op de resultaten van het onderzoek zoals hierboven beschreven, maar om de posities van de verschillende politieke partijen op de dimensies te benaderen, is dit aangevuld door deskundigen en politici hun inschatting van de positioneringen te vragen. Deze aanvulling maakte het mogelijk afstanden tussen partijen in te schatten en indicatief de posities in de figuren in te tekenen. Ze mogen echter niet voor harde feiten worden aangenomen.

Voor de twee toegevoegde dimensies (d en g) was het niet mogelijk om dezelfde figuren te maken. Beide dimensies zijn namelijk pas na de interviews aan het onderzoek toegevoegd en daarom kon ook niet van de inschattingen van politici en deskundigen gebruik worden gemaakt. Dientengevolge

was er onvoldoende bronmateriaal om de positionering van de partijen op een verantwoorde wijze in figuren in te tekenen.

Direct eigenbelang versus altruïsme

De eerste dimensie betreft de mate van belang dat Nederland bij de inzet van de krijgsmacht heeft. Aan de ene kant staat het direct eigenbelang. De krijgsmacht wordt dan alleen ingezet wanneer Nederlandse belangen in het gedrang zijn. In het andere uiterste geval is van eigenbelang geen sprake, maar zet Nederland de krijgsmacht in uit puur altruïstische motieven, bijvoorbeeld voor het handhaven van de internationale rechtsorde *an sich*, of uit humanitaire overwegingen. Overigens is een altruïstische insteek niet geheel verstoken van eigenbelang. Zo is het handhaven en bevorderen van de internationale rechtsorde essentieel voor de veiligheid en ontwikkeling van Nederland. Daarnaast is een vrije internationale economische orde die door internationale instituties wordt gehandhaafd een voorwaarde voor het optimaal functioneren van de Nederlandse economie. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

De **PVV** maakt een duidelijke keuze voor het eigenbelang. Als de vaderlandse (handels)belangen worden bedreigd, dan dient de krijgsmacht op te treden. Dat heeft prioriteit boven internationale missies in het kader van internationale rechtshandhaving en Ontwikkelingssamenwerking. Ook activiteiten ter bevordering van de internationale rechtsorde moeten zoveel mogelijk de Nederlandse en bondgenootschappelijke belangen dienen. De PVV pleit zelfs voor het schrappen van de bepaling in de grondwet dat de krijgsmacht een bijdrage aan de internationale rechtsorde moet leveren. De PVV meent dat, hoewel zij op zich welwillend ten aanzien van een actieve bijdrage aan de internationale rechtsorde staat, dit niet een grondwettelijke plicht moet zijn. Zij geeft de prioriteit aan de verdediging van Nederlandse burgers en de Nederlandse territoriale integriteit boven internationale missies in het kader van internationale rechtshandhaving en Ontwikkelingssamenwerking. Zij wil dan ook minder missies en meer geld voor het bestrijden van drugshandel en piraterij op zee.⁴

Voor de **VVD** is vrede en veiligheid een van de hoofdthema's van het buitenlandsbeleid omdat daarmee de Nederlandse belangen worden gediend. Het doel is om energieveiligheid, vrijhandel en internationale veiligheid te waarborgen en terrorisme te bestrijden. Daarbij moet in toenemende mate met het bestrijden van piraterij rekening worden gehouden.⁵ Defensie is echter ook een van de instrumenten die naast het opkomen voor de Nederlandse belangen alle wereldburgers moet helpen bij het streven naar een menswaardig bestaan. Daarbij moet de krijgsmacht problemen aanpakken voordat ze bij ons terecht komen.⁶ Hiermee is de krijgsmacht echter primair een instrument om voor het eigenbelang in te zetten. Voor iets anders zouden Nederlandse militairen niet mogen sneuvelen. Tegelijkertijd wordt het eigenbelang bij de VVD wel breed gedefinieerd. Een instabiele wereld zou immers niet in het belang van Nederland zijn en daarom zouden ook genocides in Afrika moeten worden voorkomen.⁷

Het **CDA** wil zowel uit eigenbelang als altruïsme optreden. Nederland is voor het CDA nog altijd zowel de koopman als de dominee.⁸ Door de globalisering en het feit dat de mondiale crises en uitdagingen ook Nederland raken, zou internationale samenwerking niet meer alleen uit morele verplichting en solidariteit voortkomen, maar ook uit eigenbelang. Zowel de ontwikkelde als ontwikkelende landen zouden bij een gemeenschappelijke aanpak van de mondiale problemen baat hebben.⁹ In het nadrukkelijke belang van onze eigen veiligheid zou een 'overtuigend weerwoord' nodig zijn tegen

terrorisme, extremisme, internationale drugshandel, piraterij, illegale immigratie en landen die de mensenrechten schenden of die wereldbedreigende wapenprogramma's opzetten. Tegelijkertijd moet de *Responsibility to Protect* het uitgangspunt zijn voor crisisbeheersingsoperaties.¹⁰

De **SP** stelt dat de Nederlandse krijgsmacht de taak heeft om het Nederlandse grondgebied te beschermen en de internationale rechtsorde te bewaken. Volgens haar is de huidige internationale orde echter op de macht der sterkste en niet op het internationaal recht gebaseerd. Ook Nederland zet militaire middelen in Afghanistan en Irak in, zogenaamd omwille van onze eigen veiligheid, terwijl dit volgens de SP niet de internationale veiligheid versterkt. Sterker, de SP stelt dat het gedrag van Nederland en onze bondgenoten tot een feitelijke situatie van permanente oorlog heeft geleid. De SP komt voort uit de socialistische traditie die de mondiale ongelijkheid in rijkdom en macht gelijk wil trekken, en die bovendien altijd sterk in een anti-oorlogsgevoel is geworteld. De SP wil een internationale orde die op solidariteit, rechtvaardigheid en internationaal recht is gebaseerd. Nederland zou ook alleen in dat kader, en dus alleen met een VN-mandaat, militairen mogen inzetten en geen onderdeel mogen zijn van de internationale 'machtsorde' die buiten het recht omgaat. Het gebruik van geweld zou bovendien vaak averechts werken. Bijvoorbeeld in het geval van terrorisme zou het veel productiever zijn om door een meer rechtvaardige wereldorde de grondoorzaken van het probleem weg te nemen.¹¹

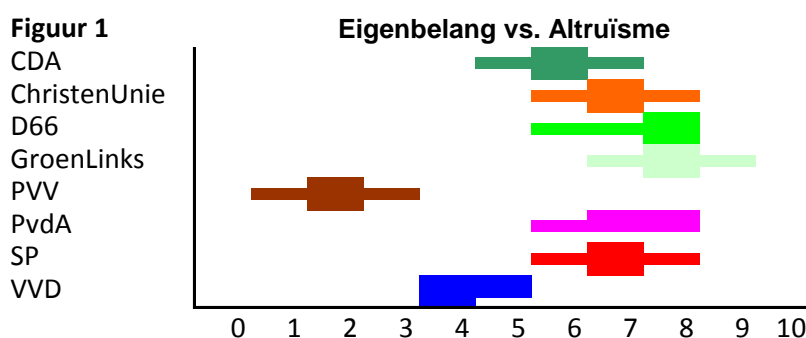
De **ChristenUnie** stelt dat Nederland zijn bestaan aan de strijd om de vrijheid van geweten en godsdienst heeft te danken, en dat daarom ook heden ten dagen voor deze strijd om de mensenrechten in het buitenland moet worden opgekomen. Niettemin meent zij dat internationale politiek ook een directe relatie met nationale vraagstukken heeft, en dat daarom Nederland in de eigen internationale positie moet blijven investeren. Daarnaast wordt vanuit het eigenbelang ook op het belang van de strijd tegen het terrorisme gewezen.¹²

De **PvdA** komt uit de sociaaldemocratische traditie en heeft daarom solidariteit hoog in het vaandel staan. Dit houdt echter niet in dat eigenbelang en onder meer handel minder belangrijk zouden zijn.¹³ Voor de PvdA staat de veiligheid van burgers en niet van staten voorop. Als onveiligheid beschouwt zij ook burgers die in andere landen het slachtoffer worden. Deze onveiligheid wordt echter direct aan de Nederlandse veiligheid gekoppeld. Bedreigingen voor ons, zoals terrorisme en de verspreiding van nucleaire wapens, zouden namelijk in onveiligheid elders hun oorsprong vinden.¹⁴ De PvdA benadrukt dat een rechtvaardige wereld een kwestie van eigenbelang is. Een eerlijke verdeling zou namelijk leiden tot minder migrantenstromen, meer export en meer stabiele internationale verhoudingen. Dit zou ook de nadruk op fragiele staten rechtvaardigen. De krijgsmacht moet in staat zijn om zowel de veiligheid van Nederland en zijn burgers te garanderen als de internationale rechtsorde te handhaven.¹⁵ De PvdA stelt verder dat we naast dat we alle belang bij vrede, veiligheid en stabiliteit hebben, ook de beschaving moeten hebben om Afrika niet zo maar af te schrijven.¹⁶

D66 neigt naar het altruïsme, maar hecht ook veel waarde aan het eigenbelang.¹⁷ D66 beoogt dat mensenrechten en democratisering in het Nederlandse buitenlandbeleid centraal worden gesteld. Tevens moet een vredesoperatie altijd dienstbaar aan de plaatselijke bevolking zijn.¹⁸ Daarnaast heeft Nederland de verantwoordelijkheid om voor de zwaarst getroffen in de wereld op te komen. Niettemin zijn internationale ontwikkeling, democratisering en stabiliteit volgens D66 in het Nederlands eigenbelang.¹⁹ Verder komt de aandacht voor fragiele staten ook bij D66 uit eigenbelang voort, omdat

uit dat soort staten een terroristische dreiging kan voortkomen.²⁰ Tot slot wil D66 dat de Nederlandse burger in het buitenland beter wordt beschermd.²¹

GroenLinks positioneert zich duidelijk aan de kant van het altruïsme, hoewel dat eigenbelang niet volledig uitsluit. Alleen wanneer grootschalige mensenrechtenschendingen of genocide dreigen, is gewelddadig militair ingrijpen volgens haar gerechtvaardigd. Militaire inzet wordt alleen bij conflictbeheersing, conflictpreventie, vredesafdwinging en vredesbewaring gesteund. De link naar eigenbelang wordt nauwelijks gelegd. De rol van Defensie in terrorisme bestrijding wordt bijvoorbeeld geminimaliseerd. Dit zou de taak van politie en inlichtingendiensten zijn. Slechts in concrete gevallen van terroristische netwerken in falende staten waaruit direct een dreiging van een grootschalige terroristische aanslag voortkomt, kan, mits met een VN-mandaat en met een plan voor wederopbouw, gewapend worden geïntervenieerd.²²

Machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument

De tweede dimensie heeft direct betrekking op de rol van de Nederlandse krijgsmacht. Aan de ene kant kan de krijgsmacht uitsluitend als machtsmiddel worden ingezet. Militairen worden in dat geval alleen ingezet met het doel invloed te kunnen uitoefenen. Zij moeten gebieden kunnen beheersen en houden zich verre van wederopbouwtaken. In het andere uiterste geval wordt de krijgsmacht ingezet als instrument voor Ontwikkelingssamenwerking, waarbij de defensieorganisatie primair is ingericht om zich voor ontwikkeling en wederopbouw in (post)conflictgebieden in te zetten. De krijgsmacht kan met een veiligheidspolitieke, maar ook met een ontwikkelingspolitieke ratio worden ingezet. Bij het bepalen van de Nederlandse positie op deze dimensie spelen factoren mee als het geloof in het succes van de '3D-benadering' (*Development, Diplomacy & Defence*), en de plicht tot het verdedigen en beschermen van de belangen van Nederland. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

De **PVV** is voor een sterke Defensie, een machtsmiddel, en wil af van een krijgsmacht die, zoals zij stelt, ontwikkelingswerker speelt door in Afghanistan waterputten te slaan en moskeeën te bouwen.²³

De **VVD** ziet op het moment nog vele directe bedreigingen en wil de krijgsmacht daarom niet tot een 'wederopbouwclub' omvormen.²⁴ Voor de VVD is de krijgsmacht een machtsmiddel en geen ontwikkelingsinstrument. CIMIC is dan ook bijvoorbeeld alleen bedoeld voor *force protection* en niet om daadwerkelijk ontwikkelingsbeleid mee te voeren.²⁵

De **SP** beziet veel internationale veiligheidsvraagstukken vanuit het oogpunt van ongelijkheid en ontwikkeling. Zo ziet de SP ook de bestrijding van terrorisme als een van de belangrijke punten op de internationale agenda, maar dan wel door de structurele oorzaken aan te pakken. Bij deze aanpak verdient Ontwikkelingssamenwerking daarom veel meer aandacht dan Defensie.²⁶ Tegelijkertijd ziet de SP de huidige 3D-benadering, maar ook concepten als CIMIC en *winning the hearts and minds* als delen en concepten in contraguerrilla oorlogsvoering. Hiermee worden diplomatie en Ontwikkelingssamenwerking tot onderdeel van deze oorlogsvoering gemaakt. Dit zou bijzonder gevaarlijk voor de hulpverlening en Ontwikkelingssamenwerking zijn. In de ogen van de SP kunnen Nederlandse militairen alleen wanneer zij in het kader van VN-vredesmissies worden uitgezonden, een component van een *comprehensive approach* vormen. Tot op heden zou deze aanpak echter slechts met de mond worden beleden en zou het in werkelijkheid om een oorlogsstrategie gaan.²⁷

Het **CDA** wil het hele spectrum van machtsmiddel tot ontwikkelingsinstrument kunnen beslaan, van vredesmissies, wederopbouw en conflictpreventie tot het bestrijden van terrorisme. Defensie heeft hiermee dus ook een rol als humanitaire crises niet voorkomen zijn, en militaire middelen nodig zijn om burgers te beschermen.²⁸ Voor het CDA zijn Defensie en Ontwikkelingssamenwerking als twee zijden van dezelfde munt. Tegelijkertijd blijft een soldaat een soldaat, en is hij of zij geen ontwikkelingswerker. Defensie blijft een machtsinstrument, hoewel voor Ontwikkelingssamenwerking onmisbaar.²⁹

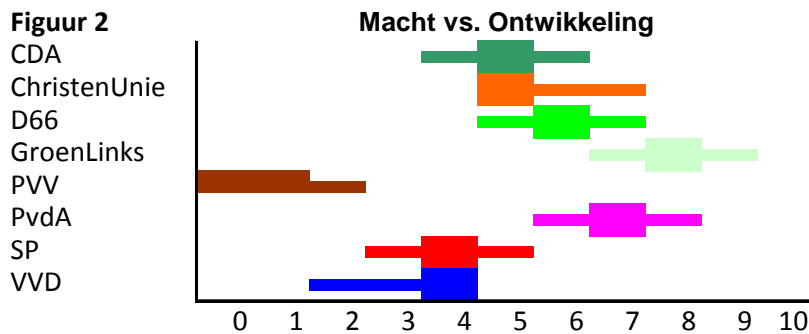
De **ChristenUnie** ziet Defensie en Ontwikkelingssamenwerking als sterk gerelateerd. Zij ziet veiligheid als een “absolute voorwaarde” voor ontwikkeling. Niettemin houdt dit niet in dat beide dus ook uit dezelfde pot kunnen worden gefinancierd. Budgetvervuiling bij Ontwikkelingssamenwerking is niet de bedoeling. Uitzending van Nederlandse militairen mag ook alleen maar wanneer deze in het kader van de waarborging van de internationale veiligheid of de bevordering van de mensenrechten of geloofsvrijheid, plaatsvindt.³⁰

D66 ziet een direct verband tussen de problematiek van gebrekkige democratieën en falende staten aan de ene kant en de mondiale veiligheid en terrorisme aan de andere kant.³¹ Voor D66 is Defensie eigenlijk een ontwikkelingsinstrument waarmee stabiliteit kan worden gebracht. De krijgsmacht staat daarbij dan ook vrijwel altijd ten dienste van de Ontwikkelingssamenwerking.³² D66 kiest ook voor een krijgsmacht die het 3D-concept ondersteunt en omarmt.³³

De **PvdA** stelt dat de Koude Oorlog voorbij is en dat in deze nieuwe tijd de krijgsmacht zich verder tot een instrument moet omvormen dat kan worden ingezet in vredesoperaties en bij het verlenen van humanitaire noodhulp.³⁴ De krijgsmacht moet daarnaast een van de instrumenten zijn in de strijd tegen geweld, naast diplomatie en Ontwikkelingssamenwerking. De krijgsmacht moet hierbij niet gaan over het voeren van oorlog, maar over “het brengen en bewaken van vrede”. Op deze wijze moet zij niet bijdragen aan “vernietiging, maar aan opbouw”.³⁵ Ontwikkeling zou niet zonder veiligheid kunnen.³⁶ In de ogen van de PvdA is vrede en veiligheid daarbij meer dan alleen maar burgeroorlogen, maar ook armoedebestrijding, mensenrechten en goed bestuur. Daarmee worden ook de oorzaken van onveiligheid aangepakt.³⁷ De PvdA neigt naar Defensie als een ontwikkelingsinstrument, op een wijze zoals de PRTs in Afghanistan worden ingezet. Wel benadrukt de partij dat militairen en hulpverleners gescheiden moeten blijven.³⁸

GroenLinks pleit voor het opkomen voor mensenrechten, armoedebestrijding, democratisering, conflictpreventie, politieke en diplomatieke druk, en vredesoperaties als de middelen om burgeroorlogen te bestrijden. Zij gelooft niet dat wat zij noemt de “Amerikaanse geweldspolitiek” oplossingen kan

bieden.³⁹ GroenLinks ziet Defensie wel als een machtsinstrument, maar stelt dat Defensie alleen geen vrede kan brengen. De krijgsmacht zou namelijk niet de oorzaken van problemen kunnen aanpakken. Defensie zou daarentegen ook geen ontwikkelingswerk moeten doen. De Krijgsmacht moet, volgens GroenLinks, het veiligheidstapijt uitrollen waarop verdere Ontwikkelingssamenwerking mogelijk wordt.⁴⁰

Nationaal gericht versus internationaal gericht

De vierde dimensie betreft de focus van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Deze dimensie kent aan de ene kant een naar binnen gerichte houding. De krijgsmacht wordt in dat geval alleen ingezet voor binnenlandse taken en verdediging van het eigen grondgebied. Daartegenover staat de keuze om vooral naar buiten gericht te zijn. De krijgsmacht wordt in dat geval vrijwel volledig bij operaties buiten de landsgrenzen ingezet. Ten aanzien van deze dimensie is de keuze voor het eerste uiterste niet waarschijnlijk, gelet op het feit dat Nederland van oudsher internationaal is gericht. Deze positie (“de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde”) is zelfs in de grondwet (Artikel 97) vastgelegd. Desondanks staat de internationale oriëntatie onder politieke druk met de opkomst van partijen die meer op binnenlandse veiligheidszaken zijn gefocust. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

De **PVV** ziet de interne en externe aspecten van veiligheid als nauw met elkaar verbonden.⁴¹ Zij pleit voor minder militairen in het buitenland en meer politie in Nederland.⁴² Daarnaast vindt de PVV dat er meer geld voor de nationale aspecten van het defensiebeleid moet vrijkomen, zoals militaire hulp bij calamiteiten, controle vreemdelingenwetgeving, beveiliging en rechtshandhaving, bijstand- en assistentieverlening politie, de kustwacht en de verdediging van het Nederlandse luchtruim.⁴³ Hoewel de PVV een kleinere Nederlandse bijdrage wil aan internationale (vredes)operaties, houdt dit echter niet in dat de partij zich volledig op Nederland richt. Zij steunt namelijk wel degelijk de strijd tegen het internationale terrorisme.⁴⁴ In de praktijk zou een hervorming zoals de PVV voorstaat inhouden dat op de landmacht wordt bezuinigd omdat die alleen maar internationale operaties zou uitvoeren, en de marine meer geld krijgt omdat veiligheid op zee voor de Nederlandse handel van belang zou zijn.⁴⁵

De **SP** geeft aan dat zij wel wil dat Nederland de verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid neemt, maar dit tegelijkertijd alleen wil doen met in achtneming van de Nederlandse eigenheid en soevereiniteit. Nederland zou zelf in staat moeten zijn te bepalen welke koers het wenst te varen.⁴⁶ Daarbij komt dat er voldoende problemen in Nederland zijn die moeten worden opgelost, en dat daarom agressieve buitenlandse avonturen minder prioriteit hebben.⁴⁷

De **ChristenUnie** plaatst haar internationale dadendrang in het kader van de mensenrechten in een historische lijn met de tachtigjarige oorlog en het ontstaan van Nederland.⁴⁸ Daarnaast stelt de ChristenUnie dat vraagstukken zoals klimaatverandering, nucleaire proliferatie en terrorisme om een internationale aanpak vragen.⁴⁹

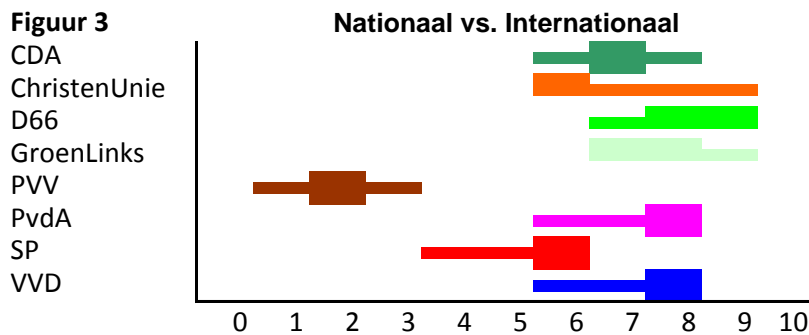
Het **CDA** beschouwt Nederland niet als een eiland. Het stelt dat door de globalisering alles wat elders in het buitenland gebeurt ook Nederland raakt. Onderwerpen zoals vrede en veiligheid overstijgen daardoor de landsgrenzen. Een internationale oriëntatie zou juist in een tijd van zich opstapelende crises en mondiale uitdagingen van belang zijn.⁵⁰ Daarom wil het CDA werken aan stabiliteit in de wereld en beoogt het binnen de NAVO van een *global security provider* deel te zijn. In zijn ogen is mondiale veiligheid ondeelbaar en moet dus voor de Nederlandse veiligheid ook elders worden opgetreden.⁵¹ Om deze reden wil het CDA het ambitieniveau qua aantal internationale uitzendingen dan ook gelijk houden.⁵²

De **VVD** wil dat Nederland een actieve buitenlandpolitiek heeft waaraan de krijgsmacht bijdraagt.⁵³ Zij stelt dat Nederland aan militaire operaties moet deelnemen, omdat sommige conflicten de internationale rechtsorde bedreigen. De Nederlandse veiligheid zou een mondiale blik vereisen.⁵⁴ De reden hiervoor zou zijn dat Nederland een open economie en een internationaal gerichte samenleving heeft en dat internationale veiligheid daarom van cruciaal belang is.⁵⁵ Militair expeditionair optreden in deze visie dient als *forward defence*, hoewel de krijgsmacht ook nationaal inzetbaar moet zijn.⁵⁶

Volgens de **PvdA** heeft Nederland van oudsher een internationale oriëntatie.⁵⁷ Aan de basis van de internationale keuze van de partij ligt echter niet alleen deze traditie van Nederland ten grondslag, maar ook de internationale betrokkenheid en solidariteit vanuit haar achtergrond van het socialisme.⁵⁸ Voor de PvdA is het versterken van de internationale rechtsorde daarom de lijdraad aan de hand waarvan de krijgsmacht moet worden vormgegeven.⁵⁹ Doel is het versterken van de veiligheid en de eerlijke ontwikkeling voor alle wereldburgers.⁶⁰ De PvdA is daarbij voor internationaal ingrijpen in crisissituaties.⁶¹ Tegelijkertijd moet het volgens haar ook mogelijk blijven dat Defensie nationaal wordt ingezet. De inzet van Defensie in nationale zaken moet echter wel doelmatig zijn, omdat daar de hoofdtaak van de politie ligt. Daarom zou nationale inzet slechts in noodgevallen moeten plaatsvinden en dus weinig voorkomen. Wel zou de inzet van reservisten zeer bruikbaar zijn.⁶²

GroenLinks noemt Nederland een “wereldland”, dat zich niet achter de dijken verschuilt. Vooral in Afrika moet Nederland actief zijn met vredesmissies.⁶³

D66 vindt het een slechte zaak dat Nederland steeds meer in zichzelf gekeerd raakt.⁶⁴ D66 wil dat Nederland een voortrekkersrol speelt, waar ook ter wereld.⁶⁵ De partij vindt dan ook dat zij bijzonder internationaal gericht is.⁶⁶ Nederland zou de collectieve verantwoordelijkheid voor een veilige wereld delen. Grensoverschrijdende problemen zoals criminaliteit, fragiele staten, conflicten en onderdrukkende regimes hebben door middel van terrorisme en vluchtelingenstromen ook op ons invloed. Daarnaast zou Nederland het aan zijn internationale partners en de rest van de wereld verplicht zijn om een evenredig deel van de internationale verantwoordelijkheden op zich te nemen.⁶⁷ Het zou bovendien niet de primaire taak van de krijgsmacht zijn om de vinger in de dijk te steken. Militairen zouden zich niet te veel met civiele taken moeten bezighouden, tenzij het noodsituaties betreft.⁶⁸

Figuur 3

Op eigen kracht versus internationale samenwerking en taakspecialisatie

De vijfde dimensie betreft de mate waarin de Nederlandse krijgsmacht internationaal samenwerkt. Aan de ene kant van dit spectrum is sprake van absolute zelfstandigheid waarin de Nederlandse krijgsmacht alles zelf probeert te doen. Aan de andere kant van het spectrum is er sprake van internationale taakspecialisatie waarin de Nederlandse krijgsmacht zich volledig op een bepaald specialisme heeft toegelegd. Naarmate er meer sprake van samenwerking en taakspecialisatie is, worden steeds meer taken van de Nederlandse krijgsmacht aan EU-partners of NAVO-bondgenoten overgedragen, in gezamenlijk verband uitgevoerd, gepoold of door een van beide organisaties op supranationaal of intergouvernementeel niveau uitgevoerd. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

De **PVV** wil voorkomen dat internationale samenwerking verder gaat dan intergouvernementeel overleg. De beslissingsmacht moet altijd bij de soevereine landen blijven en nooit bij een supranationaal orgaan belanden. Nederland zou nooit zijn veto alsmede zijn politieke zelfstandigheid op het terrein van Defensie en veiligheid mogen verliezen.⁶⁹

Ook de **SP** heeft geen behoefte aan een Europees leger en ook zij wil dat het Nederlandse parlement voor besluiten over de inzet van Nederlandse militaire middelen verantwoordelijk blijft.⁷⁰

De **ChristenUnie** beziet internationale ontwikkelingen in het kader van samenwerking tussen nationale staten. Deze nationale staat dient niet te worden opgegeven.⁷¹ De ChristenUnie staat niet te popelen om bevoegdheden van de Nederlandse overheid naar Brussel over te dragen. Samenwerking zou alleen moeten plaatsvinden als Nederland het niet alleen kan. Er zou dus ook geen sprake mogen zijn van een zelfstandig Europees defensie- en veiligheidsbeleid of een Europees leger.⁷²

De **VVD** ziet heil in civiele taakspecialisatie, maar verwacht dat de mogelijkheid dat militaire taakspecialisatie tot volle wasdom komt, nog lang op zich doet wachten.⁷³ Wel pleit de VVD voor meer Europese samenwerking in het kader van de ontwikkeling en verwerving van materieel. Zij ziet daarbij een grotere rol voor de *European Defence Agency* weggelegd.⁷⁴

Het **CDA** ziet meer ruimte voor verdere afstemming van het buitenlands- en defensiebeleid binnen de Europese Unie.⁷⁵ Het spreekt over betere samenwerking binnen de Europese Unie, waarbij een taak- en werkverdeling tussen de verschillende krijgsmachten de efficiency moet verhogen.⁷⁶ Hoewel het CDA dus van taakspecialisatie spreekt, bezag het dit in het verleden

nooit als een manier om te bezuinigen. Het CDA wilde budgetneutraal specialiseren en bij taakspecialisatie dus ook meer investeren in de delen die overblijven.⁷⁷ In het laatste verkiezingsprogramma is dit echter minder duidelijk.⁷⁸

De **PvdA** pleit voor het lange-termijnperspectief van samenwerking, pooling en taakspecialisatie binnen de EU.⁷⁹ Tot op heden zou Europa op defensiegebied te versplinterd zijn. Door binnen Europa meer samen te werken, zou een boel efficiency te winnen zijn.⁸⁰ Daarbij hoeven taken niet eens te worden afgestoten. Betere samenwerking zou bijvoorbeeld mogelijk zijn op het terrein van de Europese defensie-industrie.⁸¹ De PvdA ziet bovendien onder meer mogelijkheden in een Europese hydrografische dienst en een Europese luchttransportvloot.⁸² Naast afspraken over samenwerking en taakverdeling binnen de Europese Unie zou dit ook binnen de NAVO moeten worden nagestreefd. De inzet van Nederlandse militairen in het buitenland zou echter altijd een Nederlands besluit moeten blijven.⁸³ Daarnaast zouden de NAVO en de Europese Unie ook onderling taken moeten samenvoegen.⁸⁴

D66 spreekt van verregaande Europese krachtenbundeling om daarmee de collectieve slagvaardigheid en kosteneffectiviteit te verhogen. Het zou hierbij gaan om een substantiële intensivering van de samenwerking, taakspecialisatie en de pooling van beschikbare capaciteiten.⁸⁵

Ook **GroenLinks** vindt dat Nederland zich moet inzetten voor specialisatie en samenwerking van de verscheidene nationale legers binnen de Europese Unie om daarmee de effectiviteit, efficiency en inzetbaarheid te vergroten. Het vlagvertoon van de afzonderlijke Europese staten zou voor Europese krachtenbundeling moeten plaatsmaken. Alleen op die manier zou Europa inspraak op het wereldtoneel krijgen en daarmee tegenwicht aan de Verenigde Staten en China bieden.⁸⁶

De internationale oriëntatie die Nederland kiest

Wanneer Nederland ervoor kiest naar buiten gericht te zijn, rijst de vraag ten aanzien van de oriëntatie. Nederland kent diverse internationale verplichtingen die uiteraard hierop van invloed zijn. In het geval van een Atlantische oriëntatie zijn de NAVO en de Verenigde Staten richtinggevend. Binnen deze oriëntatie kan Den Haag de nadruk leggen op het bondgenootschap en NAVO-operaties, maar ook kan voor meer directe samenwerking met Washington in *coalitions of the willing* worden gekozen. In het geval van een Europese oriëntatie zijn de EU-lidstaten (met name Frankrijk en Duitsland) en Brussel richtinggevend. Bij deze oriëntatie geeft Nederland de voorkeur aan EU-operaties. Bij een mondiale oriëntatie zijn de Verenigde Naties richtinggevend en wordt de krijgsmacht in het kader van VN-operaties uitgezonden. Ten slotte kan Nederland ook zijn eigen koers varen, al dan niet in *ad hoc* coalities. De krijgsmacht wordt in dat laatste geval uitgerust om min of meer zelfstandig operaties uit te kunnen voeren. Bovengenoemde oriëntaties sluiten elkaar niet uit, en derhalve kan er voor meer dan een oriëntatie worden gekozen. Het kan zelfs de Nederlandse ambitie zijn om op alle fronten mee te doen. In het verleden heeft Nederland tegelijkertijd aan zowel VN-, EU-, NAVO-, als *coalition of the willing*-operaties deelgenomen. Een geheel eigen koers varen ligt op

voorhand van de verschillende opties het minst voor de hand. De politieke partijen positioneren zich als volgt bij deze oriëntatie:

De **PVV** pleit ervoor om alleen nog aan NAVO-operaties deel te nemen.⁸⁷ Zij ziet de NAVO als de organisatie voor intergouvernementele samenwerking op het gebied van defensie en veiligheid, het sleutelorgaan. Tegelijkertijd wil de PVV niet afhankelijk zijn van de NAVO en ook soeverein, en dus los van de NAVO, alleen kunnen optreden. Samenwerking buiten de NAVO wordt als ongewenst en binnen de Europese Unie zelfs als uit den bozen gezien. Militaire missies in het kader van de Europese Unie worden als een potentiële voorloper voor de oprichting van een Europees leger beschouwd en moeten derhalve worden voorkomen.⁸⁸

De **VVD** stelt dat de NAVO net als de Verenigde Naties problemen kent en eigenlijk tot een *coalition of the willing* is verwaterd. Tegelijkertijd blijft de Europese Unie nog steeds een politiek-militaire dwerg. De NAVO, Europese Unie en *coalitions of the willing* zijn voor de VVD echter de drie voornaamste opties.⁸⁹ Soms, zoals in het laatste verkiezingsprogramma, wordt echter ook de Verenigde Naties als mogelijk verband genoemd. Voor de VVD is en blijft de NAVO echter de hoeksteen van het Nederlandse buitenlandse veiligheidsbeleid.⁹⁰ Deze keuze is gebaseerd op de gedachte dat binnen die organisatie de band met de Verenigde Staten wordt vastgelegd. Als optreden in het kader van de NAVO niet gaat, dan moet optreden met de Verenigde Staten in het kader van een *coalition of the willing* ook tot de mogelijkheden behoren. De rol van de Europese Unie moet met name liggen in optreden aan de rafelranden van Europa en ter ondersteuning van humanitaire hulp. De Verenigde Naties moet zich voornamelijk op klassieke peacekeeping operaties richten en daar hoeft Nederland niet aan mee te doen, omdat anderen dat net zo goed kunnen. Op de lange termijn ziet de VVD een groeiend belang in de Europese Unie als militaire macht, omdat niet met zekerheid kan worden gesteld dat de band en de gedeelde belangen met de Verenigde Staten zullen blijven. Als de Verenigde Staten en de Europese Unie mogelijk uit elkaar groeien, dan moet de Europese Unie bereid zijn ook alleen op te treden en noodgedwongen tot een militaire alliantie uitgroeien.⁹¹

De **ChristenUnie** wil blijven investeren in de trans-Atlantische band met de Verenigde Staten, onder meer door politieke consultatie binnen de NAVO. Verder wordt samenwerking met Verenigde Naties en haar gespecialiseerde organisaties voorgestaan. Voor de ChristenUnie blijft de NAVO echter het meest belangrijke veiligheidsverband en ook overlap met de Europese Unie moet worden voorkomen. Nederlandse bijdragen aan operaties hoger in het geweldsspectrum mogen wat de ChristenUnie betreft alleen onder leiding van de NAVO, en bij voorkeur met een helder VN-mandaat.⁹²

Volgens het **CDA** moet Nederland een actieve speler binnen de NAVO blijven en tegelijkertijd aan de versterking van het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid bijdragen.⁹³ Het CDA ziet de NAVO nog steeds als de hoeksteen en het hart van het Nederlandse defensie- en externe veiligheidsbeleid.⁹⁴ Militair optreden moet bijvoorkeur in NAVO-verband. Deze organisatie moet niet alleen het bondgenootschappelijke gebied verdedigen, maar zich overal ter wereld voor veiligheid inzetten.⁹⁵ Het beschouwt de organisatie ook als het instrument om invloed op het Amerikaanse beleid te hebben.⁹⁶ Het CDA noemt zich ook een pro-Europese partij.⁹⁷ Het CDA wil dat de Europese Unie een overtuigende rol op het internationale veiligheidsbeleid krijgt, zodat deze effectief op buitenlands- en veiligheidsbeleid kan optreden. De Europese Unie is volgens het CDA in het verleden een waarborg voor de vrede en veiligheid gebleken. Terreinen zoals terrorismebestrijding moeten grotendeels bij de Europese Unie komen te

liggen. Het CDA wil veelal bij Europese beslissingen op dit soort onderwerpen ook het veto afschaffen.⁹⁸ Om EU-operaties complementair aan NAVO-operaties te maken, moet volgens het CDA de Europese Unie zich op operaties met een lager risicoprofiel en van kleinere omvang toeleggen. De Verenigde Naties is meestal voor het CDA naarmate een operatie hoger in het geweldsspectrum komt een minder logische uitvoerder. Deelname aan *ad hoc* coalities kan soms het enige bruikbare alternatief zijn om toch te kunnen handelen.⁹⁹

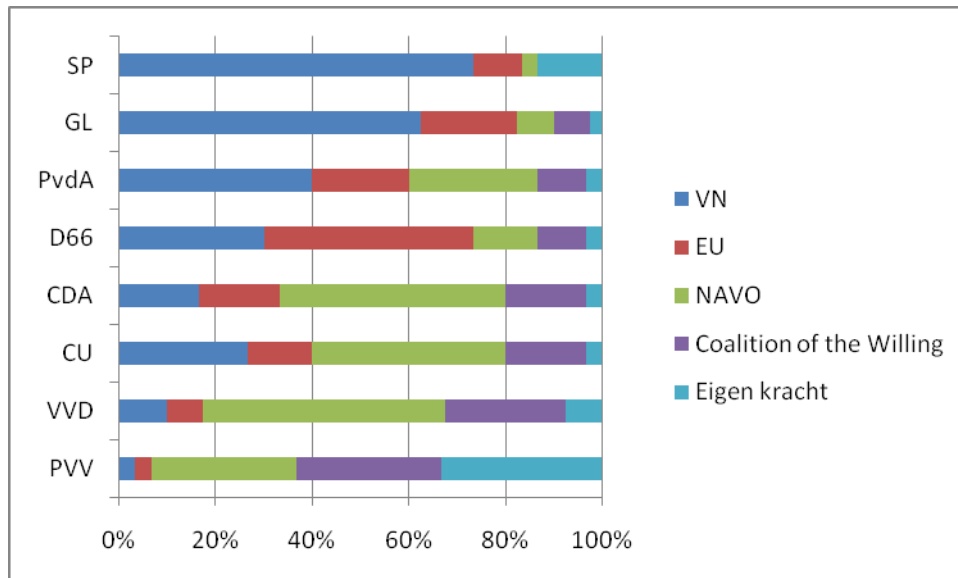
D66 wil dat Nederland internationaal binnen de Europese Unie actief is, maar ook binnen de NAVO en de Verenigde Naties.¹⁰⁰ Niettemin kiest D66 duidelijk voor de Europese Unie en wil het een partnerschap van de Europese Unie met de Verenigde Staten. Het wil de militaire en civiele capaciteiten van de Europese Unie op een gecoördineerde manier versterken, zodat de Europese Unie ook zonder Amerikaanse hulp alle veiligheidstaken en operaties in Europa op zich kan nemen. Vervolgens zou de Europese Unie ook een evenwichtiger partnerschap met oude en opkomende grote mogendheden kunnen aangaan.¹⁰¹ De NAVO zou zich op stabilisatieoperaties met een VN-mandaat moeten toeleggen.¹⁰² Kortom de internationale rol van Nederland ligt, volgens D66, binnen een krachtig Europa dat binnen de NAVO goede banden met de Verenigde Staten heeft en veel binnen de Verenigde Naties samenwerkt.¹⁰³

De **PvdA** wil dat de Verenigde Naties een sterke vredeshandhaver is.¹⁰⁴ De partij ziet de Verenigde Naties als de hoeder van het algemeen belang en spreekt ook over Nederlandse deelname aan VN-operaties, ook in “vergeten gebieden”.¹⁰⁵ Tevens wil zij dat de Europese Unie een duidelijkere stem op het wereldtoneel laat horen en daarvoor zou Europese eensgezindheid van belang zijn.¹⁰⁶ De Europese Unie geniet bovendien de voorkeur boven de NAVO, omdat de Verenigde Staten geen deel van de Europese Unie is.¹⁰⁷ De NAVO zou wel als samenwerkingsverband tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten van belang blijven. De capaciteit van de NAVO zou zich echter moeten aanpassen aan de eisen van de huidige tijd en de daaruit voortvloeiende behoeften voor operaties.¹⁰⁸ De NAVO zou terughoudender moeten zijn inzake operaties buiten het eigen verdragsgebied en anders dan de eigen verdediging. Niettemin blijft Nederland als het aan de PvdA ligt gewoon een toegewijd NAVO-lid.¹⁰⁹

GroenLinks streeft ernaar dat op den duur de NAVO wordt afgeschaft. Zij pleit voor een Europese vredesmacht. Hiermee zou Europa een sterkere internationale positie als tegenwicht voor de Verenigde Staten kunnen krijgen. Zolang de NAVO bestaat, erkent GroenLinks wel de rol van deze organisatie op het terrein van vredesoperaties, maar dit moet de verdere ontwikkeling van de Europese Unie die richting uit niet tegenhouden.¹¹⁰ Bovendien is GroenLinks niet altijd even overtuigd van de noodzaak om aan NAVO-missies deel te nemen. Volgens haar hoeft Nederland niet altijd het braafste NAVO-jongetje uit de klas te zijn.¹¹¹

De **SP** vindt dat Nederlandse militairen onder voorwaarden aan VN-gemandateerde vredesoperaties en peacekeeping operaties van de Verenigde Naties kunnen deelnemen. Zij steunt de huidige interventies van de NAVO echter niet. Zij ziet de NAVO steeds meer als een “wereldwijd opererende agressieve interventiemacht”, dan als een regionale verdedigingsalliantie. De OVSE zou, volgens de SP, een alternatief zijn.¹¹² De NAVO zou een overblijfsel zijn uit de Koude Oorlog die in de mondiale veiligheidsorde, waarin de Verenigde Naties de leiding heeft, zou moeten worden ingebed. Nederland zou niet aan de EU-battlegroups moeten deelnemen.¹¹³

Figuur 4 Oriëntatie

Laag geweldspectrum versus hoog geweldspectrum

De derde dimensie waarop politieke partijen een positie innemen is die van het geweldspectrum. In het ene uiterste richt de krijgsmacht zich op acties en operaties die zich laag in het geweldspectrum bevinden. De krijgsmacht wordt dan primair ingericht en ingezet als vredesmacht met lichtbewapende eenheden. In het andere uiterste wordt gekozen voor operaties die hoog in het geweldspectrum liggen. In dit geval wordt de krijgsmacht met materiaal uitgerust waarmee zij als interventiemacht in zware gevechten goed uit de voeten kan. Er wordt wel beweerd dat deze dimensie aan relevantie heeft verloren omdat de krijgsmacht bij missies altijd rekening moet houden met een mogelijke geweldsescalatie. Daarom zou de Nederlandse krijgsmacht hoe dan ook voorbereid moeten zijn op hoger in het geweldspectrum liggende operaties. Deze bewering wordt gestaafd door te wijzen op het gewapend verzet waarmee de krijgsmacht in Uruzgan wordt geconfronteerd. Echter, de deelname van Nederland aan de missies in bijvoorbeeld Afghanistan en Irak is gebaseerd op een politieke afweging en is dus een *keuze*. Nederland had ook kunnen kiezen voor operaties waarbij opereren in een hoog geweldspectrum zeer onwaarschijnlijk is, zoals op Cyprus. Bij genoemde afweging spelen imago en invloed een grote rol: door mee te doen in Afghanistan wordt ons aanzien in het buitenland vergroot. Dit betekent niet dat meedoen in het hoge geweldspectrum *per se* voor meer aanzien zorgt dan militair optreden in het lage geweldspectrum. Wanneer de ambities van Nederland in het lage geweldspectrum zouden liggen en het buitenland- en ontwikkelingsbeleid (de andere twee D's) daarop zouden worden afgestemd, kan op basis van consequent en effectief beleid eveneens aanzien worden verkregen, zij het van een andere aard. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

De **SP** ziet meer heil in Nederlandse deelname aan operaties die tot doel hebben escalatie van conflicten te voorkomen. Het gaat hierbij om traditionele peacekeeping operaties en niet om militaire interventies die met geweld de vrede moeten opleggen.¹¹⁴ De SP onderstreept dit beeld door te benadrukken dat het

verloop van de militaire interventies in Irak en Afghanistan inmiddels voldoende zouden bewijzen dat militair ingrijpen vaak meer levens kost, dan redt.¹¹⁵

Ook **GroenLinks** wil de krijgsmacht omvormen tot een vredesmacht, maar deze moet wel in staat zijn om vrede met geweld af te dwingen. Militaire interventies worden dan ook niet uitgesloten in het geval van genocide of ernstige mensenrechtenschendingen.¹¹⁶ Dergelijke operaties dienen echter wel met mandaat van de Verenigde Naties te worden uitgevoerd en er moet uitzicht op verzoening en wederopbouw zijn.¹¹⁷

De **PvdA** vindt dat Nederland indien nodig in staat moet zijn om hoog in het geweldspectrum te opereren. Dit moet dan echter voor een beperkte periode zijn.¹¹⁸ Zij wil dat Nederland als middelgrote mogendheid opereert op een niveau dat bij die positie past. Dat houdt in dat meedraaien in de 'major league', door de krijgsmacht uit te rusten met hightech wapensystemen zoals kruisvluchtwapens, te hoog gegrepen is.¹¹⁹ Tegelijkertijd moet Nederland wel kunnen deelnemen aan wat de PvdA crisisoperaties noemt.¹²⁰ De krijgsmacht zou in staat moeten zijn aan operaties bij te dragen, die met geweld ingrijpen in crisissituaties wanneer het voor een goed doel is, met een goed mandaat en met kans op succes.¹²¹

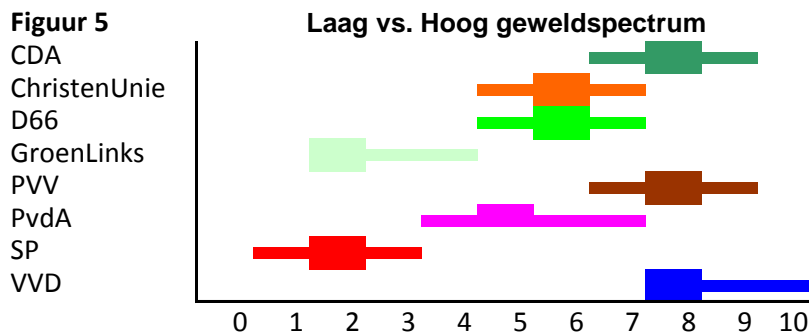
D66 kiest ervoor om lager in het geweldspectrum te opereren dan tot op heden het geval is. De partij wil de krijgsmacht meer op stabilisatie en normalisatiemissies inzetten, en minder op het *initial entry*-deel van militaire interventie.¹²² Niettemin heeft D66 geen principiële voorkeur op deze dimensie en beoogt zij vooral, in overleg met de internationale partners, te bezien waar Nederland het meest kan bijdragen.¹²³

De **ChristenUnie** wil dat Nederland zowel een bijdrage kan leveren aan vredeshandhaving als aan vredesafdwinging. Daarom moet de krijgsmacht kunnen meedoen aan operaties hoger in het geweldspectrum.¹²⁴ In het nieuwste verkiezingsprogramma noemt de ChristenUnie dit een veelzijdig inzetbare krijgsmacht.¹²⁵

Het **CDA** is erop tegen dat een internationale taakverdeling ontstaat waarbij de grote landen hoog en kleine landen lager in het geweldspectrum opereren. Om deze reden moet ook Nederland in staat blijven om hoger in het geweldspectrum te opereren.¹²⁶ Daarbij komt dat middelgrote landen volgens het CDA ook hoger in het geweldspectrum moeten opereren om daarmee een *Alleingang* van de grote landen te voorkomen, en met de deelname aan dergelijke operaties deze grote landen bij te sturen. Nederland zou er weinig aan hebben om als een dominee langs de zijlijn te staan en niet te kunnen meepraten. Als Nederland in staat is om hoog in het geweldspectrum op te treden dan zou het daarmee invloed verkrijgen.¹²⁷ Om deze redenen kiest het CDA voor een expeditieaire krijgsmacht die ook onder de meest risicovolle omstandigheden kan optreden.¹²⁸

Hoewel de **PVV** zelf geen directe uitspraken heeft gedaan over een voorkeur binnen het geweldspectrum, percipiëren politici en experts de voorkeuren van de PVV op dit terrein als gelijk aan die van de VVD. Die komt deels ook tot uiting in het feit dat de PVV wel in staat wil blijven om te vechten tegen terrorisme en piraterij en dat zij pleit voor een sterke Defensie.¹²⁹

De **VVD** streeft naar een moderne krijgsmacht die onder de moeilijkste omstandigheden kan optreden.¹³⁰ Dat houdt in dat de krijgsmacht in staat moet zijn om alles te kunnen, en dus ook in het hoogste deel van het geweldspectrum te opereren.¹³¹

Figuur 5

Bezuinigen versus investeren

De zesde dimensie betreft de mate waarin de politiek bereid is op Defensie te bezuinigen of te investeren. Aan de ene zijde van dit spectrum wordt bezuinigd op Defensie, terwijl aan de andere zijde juist in Defensie wordt geïnvesteerd. De politieke partijen positioneren zich als volgt op deze dimensie:

Voor de **SP** is het meer dan logisch dat in tijden van recessie op Defensie wordt bezuinigd.¹³² De SP ziet ruimte voor forse bezuinigingen op de defensie-uitgaven.¹³³ Deze ruimte zit niet alleen in het wegbezuinigen van de meer offensieve delen van de krijgsmacht, maar ook in krijgsmachtbreed minder uitgeven. Een deel van het geld dat dit zou opleveren, gaat wat de SP betreft naar Ontwikkelingssamenwerking.¹³⁴ Om de krijgsmacht betaalbaar te houden, moet volgens de SP ook het ambitieniveau omlaag. Bij de bezuinigingen ziet zij geen ruimte voor de kaasschaaf. Zij wil dat er echte keuzes worden gemaakt.¹³⁵ Volgens de berekeningen van het Centraal Planbureau (CPB) en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) bezuinigt de SP 2,4 miljard euro door de opheffing van twee gemechaniseerde brigades en één luchtmobiel bataljon, en de vermindering van het aantal jachtvliegtuigen, zoals in variant G van de Heroverwegingen.¹³⁶

De **PvdA** was bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen nog niet voor verder bezuinigen op Defensie. Als er meer van de krijgsmacht wordt verwacht, moest daar immers wel ruimte voor zijn.¹³⁷ Eind 2007 zag de PvdA niettemin meer mogelijkheden voor bezuinigingen op luchtmacht en marine, maar ook toen zouden als het aan haar lag de opbrengsten hiervan *grosso modo* in de landmacht worden herinvesteert.¹³⁸ Bovendien werd ook toen geconstateerd, dat door samenwerking, pooling en taakspecialisatie in het kader van Europa en door nieuwe wapensystemen van de plank te kopen in plaats van mee te ontwikkelen, er verdere financiële ruimte kon ontstaan.¹³⁹ De huidige economische crisis heeft de bereidheid bij de PvdA om op Defensie te bezuinigen echter sterk vergroot. Het is voor haar niet meer dan logisch dat ook Defensie een bijdrage aan de bezuinigingen levert.¹⁴⁰ Om dit te bereiken, wil de PvdA het ambitieniveau van de krijgsmacht omlaag bijstellen en tegelijkertijd een efficiencyslag maken.¹⁴¹ Volgens het CPB en PBL bezuinigt de PvdA 1,6 miljard euro door de C-variant van de Heroverwegingen te implementeren. Hierin wordt nu ook op de landmacht bezuinigd door de tankbataljons op te heffen en een luchtmobiel bataljon te schrappen. Daarnaast worden er geen JSF-gevechtsvliegtuigen aangeschaft.¹⁴² Voor de PvdA zou echter veel voor Defensie terug te winnen zijn door meer van de HGIS-gelden gebruik te maken. Zo zou de nazorg voor veteranen, maar ook de slijtage van materieel als gevolg van missies uit deze pot moeten worden gefinancierd.¹⁴³

GroenLinks gaf bij de laatste defensiebegroting aan dat het liever meer toekomstgerichte bezuinigingen zag, dan verder doorkaasschaven.¹⁴⁴ In het meest recente verkiezingsprogramma wordt niets over investeringen of bezuinigingen gemeld.¹⁴⁵ Niettemin blijkt uit de doorrekening van het CPB en het PBL dat GroenLinks geen JSF wil aanschaffen en ander en minder groot materieel wil waarmee het in totaal 1,4 miljard euro zou bezuinigen.¹⁴⁶

De **PVV** ziet internationale en nationale veiligheid als een geheel. Zij pleit niet zo zeer voor bezuinigingen op veiligheid, maar wel voor een herstructurering van de bestedingen tussen Defensie en de politie. In haar Defensienota van 2009 stelde zij voor om 228 miljoen euro op Defensie te besparen en naar de politiebegroting over te hevelen.¹⁴⁷ In haar verkiezingsprogramma van 2010 scherpte ze dit aan door op de JSF en op internationale operaties te bezuinigen.¹⁴⁸ Volgens het CPB en PBL levert dit in totaal een besparing van 1,1 miljard euro op.¹⁴⁹

Ook volgens **D66** is het onverstandig om te bezuinigen zonder een heldere visie op de toekomst te hebben. Pas wanneer je weet wat je wilt en wat je nodig hebt, kun je gaan bezuinigen. Anders is het mogelijk dat je delen van de krijgsmacht hebt weggekaasschaafd, die je later alsnog nodig blijkt te hebben.¹⁵⁰ Op basis van de doelen en ambities van de Nederlandse Defensie moet vervolgens de krijgsmacht worden gebouwd. D66 heeft hierbij geen principiële voorkeur voor vergroting of inkrimping van de krijgsmacht.¹⁵¹ In het meest recente verkiezingsprogramma spreekt D66 echter ook over een herstructurering van de krijgsmacht. Tevens stelt het dat naast dat Europese taakspecialisatie meer efficiency moet opleveren, de vervanging van de F16 kan worden uitgesteld. Op een later moment kunnen dan ook andere jachtvliegtuigen dan de JSF en eventueel een lager aantal worden aangeschaft.¹⁵² Volgens het CPB en PBL schrapt D66 verder de tankbataljons en een luchtmobiel bataljon, waarmee het in totaal 1,1 miljard euro bespaart.¹⁵³

Ook voor het **CDA** waren voor de crisis verdere bezuinigingen op Defensie niet aan de orde. Tegelijkertijd was het toen ook tegen weglekken van geld van Ontwikkelingssamenwerking naar Defensie.¹⁵⁴ Het CDA zag het als noodzakelijk dat op termijn de defensie-uitgaven naar 2 procent van het BNP zouden stijgen, om zo de knelpunten binnen de organisatie op te lossen en het ambitieniveau te handhaven.¹⁵⁵ Voor het CDA was het ook bij de laatste begrotingsbehandeling nog zonneklaar dat zonder extra geld het huidige ambitieniveau op de lange termijn niet handhaafbaar is. Het begreep echter ook dat Defensie aan de bestrijding van de economische crisis moest bijdragen, ondanks dat het zich realiseerde dat dit zeer moeilijk zou zijn omdat het water toen al aan de lippen van Defensie stond.¹⁵⁶ In het laatste verkiezingsprogramma onderkent het CDA dat er minder geld te besteden is en dat er meer moet worden gefocust. Niettemin stelt het ook dat het huidige ambitieniveau behouden moet blijven. Om binnen deze grenzen toch nog te bezuinigen, is moeilijk. Het CDA kijkt echter naar een verder een efficiëncyslag bij het aanhouden van materieel in een Europees- en NAVO-kader. Daarnaast zouden ook binnen de Defensieorganisatie zelf verdere doelmatigheids-, efficiency- en besparingsmaatregelen nodig zijn. Tot slot kan het aantal te bestellen JSF-jachtvliegtuigen worden verminderd.¹⁵⁷ Volgens het CPB en PBL heeft dit tot gevolg dat het CDA 0,5 miljard euro op Defensie bezuinigt. Het zou min of meer variant D van de Heroverwegingen implementeren en dat zou ook inhouden dat een luchtmobiel bataljon wordt geschrapt.¹⁵⁸

Ook de **ChristenUnie** pleitte in het verleden voor een verhoging van het budget om het Defensieapparaat op niveau te houden zodat het alle gewenste operaties kon uitvoeren.¹⁵⁹ Van

Middelkoop stond voor het vaststellen van de defensiebegroting op 2 procent van het Bruto Nationaal Product.¹⁶⁰ Bij de laatste defensiebegroting had de ChristenUnie echter begrip voor het feit dat momenteel toch op Defensie wordt bezuinigd.¹⁶¹ In het laatste verkiezingsprogramma stelt zij dat een veelzijdige krijgsmacht om voldoende financiële middelen vraagt, maar ook betaalbaar moet blijven. Beperking van het aantal aan te schaffen JSF-jachtvliegtuigen zou daarom mogelijk zijn.¹⁶² Volgens het CPB en PBL bezuinigt de ChristenUnie 100 miljoen euro.¹⁶³

Voor de **VVD** is de huidige internationale onveiligheid voldoende reden om niet op Defensie te bezuinigen. De VVD pleit voor een defensiebudget uit twee delen. Een geïndexeerd deel waaruit de 'vaste lasten' worden betaald en een tweede flexibel deel waaruit de operationele kosten worden betaald. Een bijdrage aan dit deel van de begroting vanuit Ontwikkelingssamenwerking zou in het kader van de 3D-benadering in de rede liggen.¹⁶⁴ Ruimte voor Defensie op de staatsbegroting zou dan voornamelijk voortkomen uit het doorbreken van de scheidslijn tussen ODA en non-ODA.¹⁶⁵ Volgens de VVD is het echter onmogelijk om werkelijk op Defensie te bezuinigen zonder de veiligheid van militairen in gevaar te brengen.¹⁶⁶ Daarom wordt in het VVD-verkiezingsprogramma voorgesteld om de voorgenomen bezuinigingen terug te draaien en te stoppen met het mogelijk maken van operaties door op het personeel en materieel in te teren.¹⁶⁷ Desondanks bezuinigt de VVD volgens het CPB en PBL per saldo 100 miljoen euro.¹⁶⁸

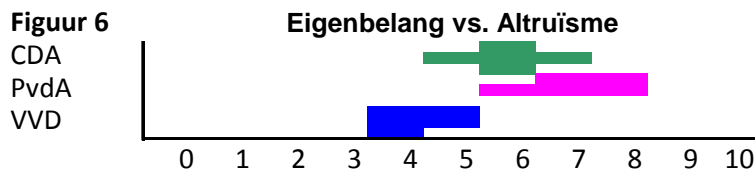
Projectie naar de toekomst

Op basis van de hierboven beschreven visies van de meest belangrijke politieke partijen kan een inschatting worden gemaakt van de richtingen die de Nederlandse defensiepolitiek op kan gaan. Dit is geen toekomstvoorspelling. Het is mogelijk dat de onderstaande inschatting uiteindelijk door onvoorziene schokken in het Nederlandse politieke systeem onjuist blijkt. Te denken valt hierbij aan een nieuwe politieke partij die het politieke systeem werkelijk langdurig omgooit of aan een economische crisis die overheidsuitgaven nog dramatischer dan tot op heden beperkt. Ook is het mogelijk dat door een sterk veranderde internationale situatie de Nederlandse politiek wordt gedwongen de eigen ideeën aan te passen. Te denken valt aan een hernieuwde dreiging van Rusland, of agressie uit China. De onderstaande inschatting schetst niettemin de meest waarschijnlijke mogelijkheden, omdat zelfs als de huidige politieke partijen hun standpunten moeten herzien, zij dit niet drastisch buiten hun geijkte politieke stromingen zullen doen.

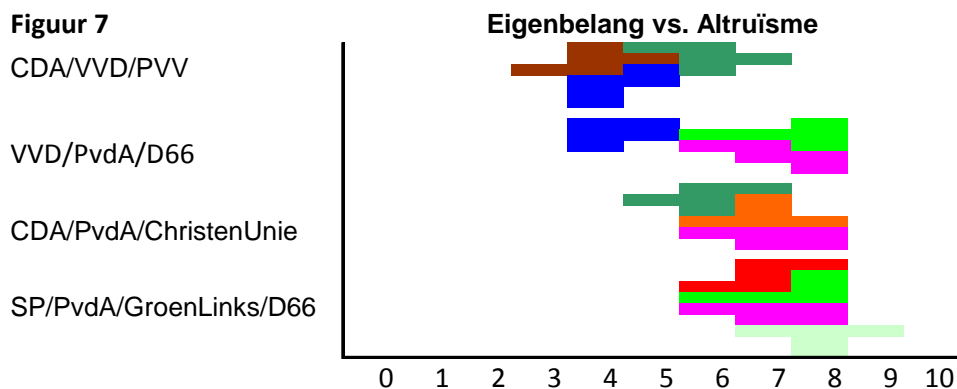
Bij deze inschatting zijn twee uitgangspunten aangehouden. 1) Wanneer de meeste, of de meest belangrijke, partijen een gedeelde visie hebben, is het waarschijnlijk dat deze ook in het toekomstig defensiebeleid tot uiting zal komen. 2) Wanneer de visies uit elkaar lopen dan is het door het Nederlandse coalitiestelsel waarschijnlijk dat de gemeenschappelijke deler het resultaat zal zijn.

Direct eigenbelang versus altruïsme

Wat betreft de dimensie eigenbelang versus altruïsme zijn er slechts twee partijen die duidelijk het eigenbelang voorop stellen, de PVV en de VVD. De VVD wijst er echter ook op dat eigenbelang vaak met altruïsme gelijk opgaat. Het CDA wil uit zowel eigenbelang als altruïsme optreden. De overige partijen benadrukken iets meer het altruïsme, maar sluiten daarbij eigenbelang niet uit. GroenLinks kiest het meest duidelijk voor het altruïsme.

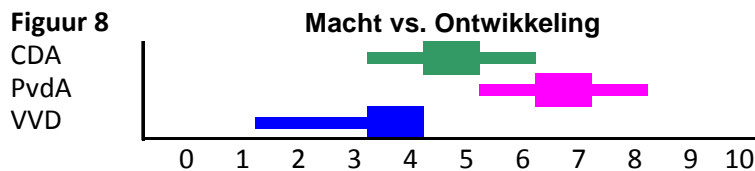
De drie grote partijen positioneren zich min of meer rond om het snijvlak tussen eigenbelang en altruïsme. Dit maakt het niet waarschijnlijk dat de huidige situatie waarin eigenbelang en altruïsme bij het uitzenden van de krijgsmacht hand in hand gaan, wezenlijk zal veranderen. Op deze dimensie zullen de verschillen tussen potentiële regeringscoalities echter mogelijk een beetje invloed hebben.

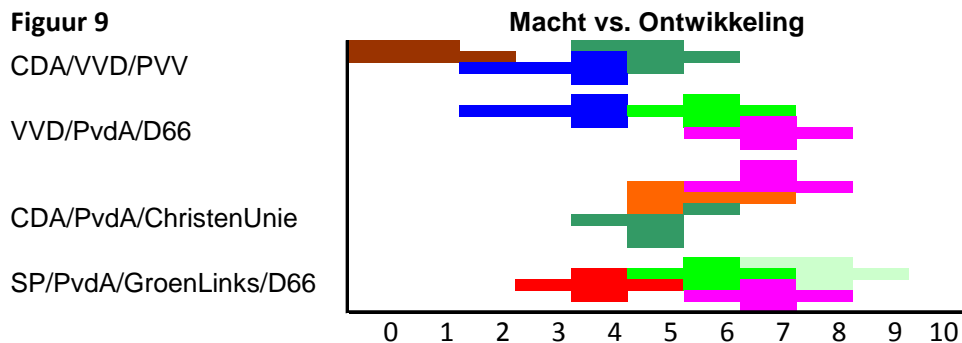
In vergelijking met het laatste kabinet (CDA/PvdA/ChristenUnie) zou een paarse coalitie min of meer hetzelfde resultaat opleveren. Een kabinet van CDA, VVD en PVV zou iets meer aandacht besteden aan het eigenbelang, terwijl een links kabinet juist iets meer altruïstisch zou zijn.

Machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument

Op de dimensie machtsmiddel of ontwikkelingsinstrument positioneren de meeste partijen zich wederom rond het midden. Alleen de PVV ziet Defensie duidelijk als machtsmiddel, terwijl alleen GroenLinks in meerdere en de PvdA in mindere mate de krijgsmacht in dienst van Ontwikkelingssamenwerking willen stellen. *En passant* loopt door deze dimensie ook de discussie of militairen ‘ontwikkelingswerker’ moeten worden. Niettemin zijn eigenlijk alle partijen het erover eens dat militairen ‘militairen’ moeten blijven. De rol van CIMIC-projecten als *force protection* wordt het meest door partijen als de VVD en het CDA gewaardeerd. De partijen links in het politieke spectrum vinden dat militairen zich verre van ontwikkelingstaken moeten houden, om de veiligheid van hulpverleners niet in gevaar te brengen en hun rol niet te politiseren. Aan de andere kant pleit de PVV juist voor een strikte scheiding, omdat zij vindt dat militairen niet tot ontwikkelingswerker moeten verworden. Verder dan het huidige soort CIMIC-projecten zullen militairen en ontwikkelingswerkers dus waarschijnlijk in de toekomst niet versmelten.

Figuur 8

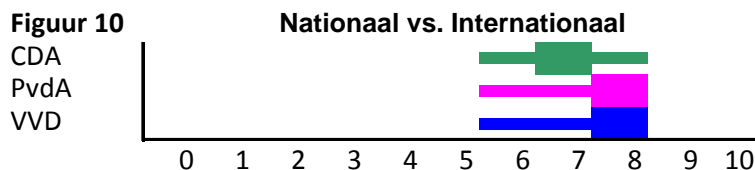
Hoewel op deze dimensie de PvdA van de drie grote partijen het meest van het midden is verwijderd, liggen zij niet heel ver uit elkaar. Het is dus waarschijnlijk dat ook in de toekomst de Nederlandse defensiepolitiek zich rond het midden van de dimensie machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument zal blijven concentreren. Nuanceverschillen als gevolg van verschillende potentiële regeringscoalities zijn echter waarschijnlijk te verwachten.

Figuur 9

Het beleid van een paars of een linkse coalitie zal niet wezenlijk van het huidige kabinetsbeleid verschillen. Bij een kabinet CDA, VVD en PVV is het echter waarschijnlijk dat het beleid iets meer in de richting van de krijgsmacht als machtsmiddel zal bewegen. Niettemin zal ook dan het beleid meer tegen het midden dan tegen het uiterste aan zitten.

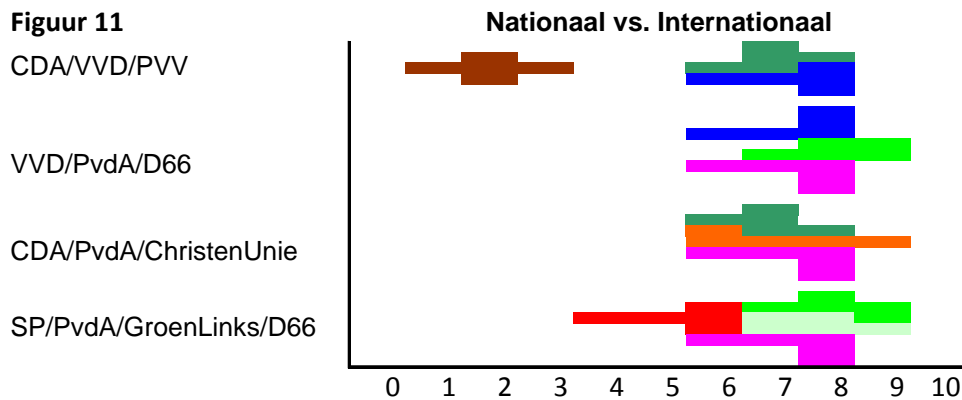
Nationaal gericht versus internationaal gericht

De Nederlandse politiek is duidelijk internationaal gericht. Eigenlijk is de PVV, die als enige partij echt nationaal gericht is, de uitzondering.

Figuur 10

Op dit terrein weten ook de drie grote partijen elkaar duidelijk te vinden. Het is waarschijnlijk dat zij ook in de toekomst de grote lijnen zullen blijven bepalen en dat daarom de Nederlandse krijgsmacht internationaal gericht zal blijven. Kleine nuances zijn echter niet onwaarschijnlijk.

Figuur 11

Zo is een paarse coalitie waarschijnlijk net iets meer internationaal gericht dan een linkse coalitie of huidige kabinet, terwijl een coalitie van CDA, VVD en PVV op dit onderwerp een gespleten persoonlijkheid zou kennen, omdat het CDA en de VVD een duidelijk andere visie dan de PVV hebben.

Op eigen kracht versus internationale samenwerking en taakspecialisatie

Internationale defensiesamenwerking of zelfs taakspecialisatie is voor de PVV, ChristenUnie en SP ongewenst. Zij willen de volledige soevereine controle over Defensie behouden. Hoewel de VVD theoretisch wel meer samenwerking of taakspecialisatie zou willen, ziet zij dit er voorlopig niet van komen, omdat de EU-lidstaten hiertoe niet tot overeenstemming zouden komen. CDA, PvdA, D66 en GroenLinks pleiten voor samenwerking, pooling en taakspecialisatie, waarbij vooral D66 en GroenLinks het meest voortvarend zijn. Zij zien de krijgsmacht bijvoorbeeld in een Europese structuur opgaan, waarbij Nederland voor bepaalde taken zorg draagt, terwijl andere landen taken van Nederland overnemen.

Het is waarschijnlijk dat Nederland in de toekomst voor verdere samenwerking, pooling en taakspecialisatie in het kader van de Europese Unie zal pleiten. Het succes hiervan wordt echter uiteraard niet alleen door Nederland bepaald.

De internationale oriëntatie die Nederland kiest

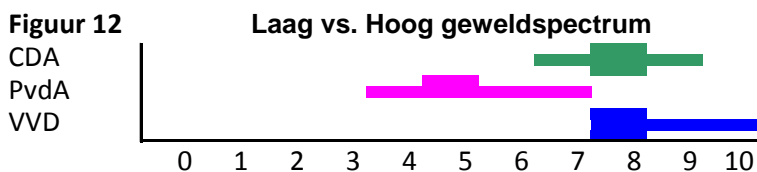
Alleen de PVV ziet werkelijk heil in internationale operaties die buiten internationale verbanden om op eigen initiatief worden ondernomen. De overige partijen zien een dergelijke eigen koers alleen voor de nationale taken van de krijgsmacht weggelegd. De ruimte die aan operaties in het kader van *coalitions of the willing* wordt geboden, is langs het klassieke links-rechtsspectrum verdeeld, waarbij de PVV dergelijke operaties het meest ondersteunt en de SP ze juist uitsluit. Voor de PVV, VVD, CDA en ChristenUnie is en blijft de NAVO de hoeksteen van het Nederlandse defensiebeleid. D66, GroenLinks, PvdA en CDA hebben in deze volgorde de meeste voorkeur voor de Europese Unie. Bij D66 en in minder mate GroenLinks is de Europese Unie de hoofdoriëntatie. De PvdA verspreidt de oriëntatie meer gelijkmatig over de verschillende mogelijkheden. Tot slot is voor de SP de Verenigde Naties de voornaamste oriëntatie. Niettemin pleiten ook GroenLinks en de PvdA voor meer regelmatige deelname aan VN-operaties.

Voor de toekomst lijkt het erop dat de Nederlandse politiek op de NAVO georiënteerd zal blijven. Ook EU-operaties genieten voldoende steun om in de toekomst aan deel te nemen. Afhankelijk van de linkse

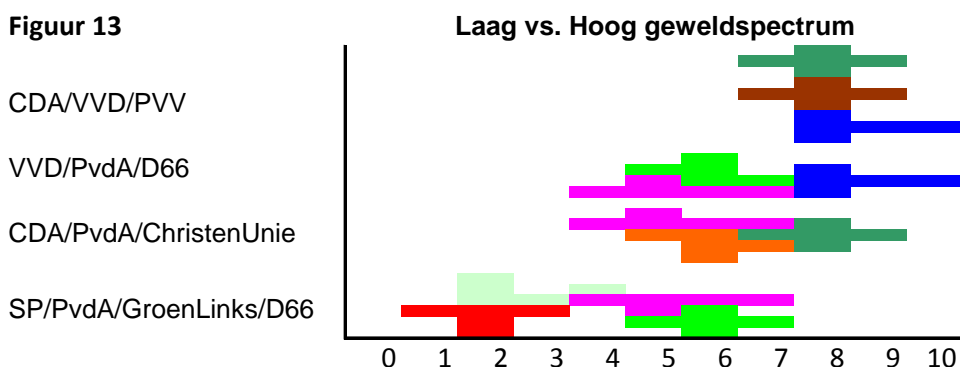
dan wel rechtse signatuur van kabinetten kan er meer nadruk op respectievelijk deelname aan VN-operaties of *coalitions of the willing* komen. De kans is zeer klein dat Nederland buiten de nationale taken een eigen koers gaat varen.

Laag geweldspectrum versus hoog geweldspectrum

In de discussie betreffende het niveau waarop Nederland in het geweldspectrum moet opereren, heerst verdeeldheid. GroenLinks en de SP zetten duidelijk in op de onderkant van het geweldspectrum. Hierbij lijkt de SP ook sterk tegen vredesafdwinging en humanitaire interventie te zijn, terwijl GroenLinks deze mogelijkheid wil behouden. Aan de andere kant positioneren zich de VVD, PVV en CDA, die hoog in het geweldspectrum willen kunnen opereren. In het midden bevinden zich de ChristenUnie, D66 en de PvdA. De eerste twee partijen kiezen in feite voor de onderkant van het hoge geweldspectrum. De PvdA slaat een brug richting SP en GroenLinks door ook lager in het geweldspectrum te willen opereren.

Van de drie grote partijen zet de PvdA duidelijk lager in dan het CDA en de VVD. Niettemin wensen alle drie partijen een krijgsmacht die ook hoger in het geweldspectrum kan opereren. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat de krijgsmacht wordt uitgekleeft tot vredesmacht die alleen maar lager in het geweldspectrum kan opereren. Niettemin liggende de zwaartepunten van de verschillende potentiële regeringscoalities over het niveau van optreden op het geweldspectrum redelijk uiteen.

In vergelijking met de coalitie PvdA, ChristenUnie en CDA, zou een paars kabinet ongeveer op hetzelfde niveau uitkomen. Een linkse coalitie kan echter het zwaartepunt duidelijk naar beneden bijstellen en een coalitie van VVD, CDA en PVV zou zich duidelijk meer op het hogere deel van het geweldspectrum richten.

Bezuinigen versus investeren

Er moet op het terrein van bezuinigingen een onderscheid tussen korte en lange termijn worden gemaakt. Op lange termijn bestaan alleen bij de SP, PVV en GroenLinks voornamelijk inhoudelijke

motieven om op Defensie te bezuinigen. D66 en de PvdA wilden lange tijd het huidige niveau van uitgaven handhaven. De ChristenUnie, CDA en VVD pleitten juist voor verdere investeringen in Defensie en een verhoging van de uitgaven. Het in het verleden gehuldigde standpunt van D66 en de PvdA geeft dus nog ruimte om op de lange-termijn, bij een beter financieel klimaat, het Defensiebudget breed gedragen naar boven bij te stellen. De crisis beheerst echter de korte termijn waardoor alleen de VVD en de ChristenUnie op dit moment zich uitspreken voor een stop op verdere bezuinigen bij Defensie, en zelfs zij uiteindelijk toch bezuinigen.

Op korte termijn is het hierdoor waarschijnlijk dat, tenzij de VVD in de regering komt, ook Defensie met forse verder bezuinigingen te kampen krijgt. Op de lange termijn zou consolidatie van het huidige niveau of zelfs uiteindelijk weer groei van de defensie-uitgaven wellicht mogelijk zijn.

Tot slot

Op basis van de bovenstaande analyse van de Nederlandse politiek zijn geen grote inhoudelijke beleidswijzigingen voor Defensie te verwachten. Dit is te verklaren doordat in het ene geval de partijen redelijk op een lijn liggen, en in het andere geval de verschillende posities zich in toekomstige coalities redelijk in evenwicht houden. Zolang het Nederlandse politieke systeem of de internationale politiek geen dramatische veranderingen te verwerken krijgen, ligt het ook niet direct in de lijn der verwachting dat er een grote koerswijziging zal komen. Op een onderwerp is het echter wel goed mogelijk dat Defensie met veranderende omstandigheden te maken krijgt. Gezien de huidige crisis is het echter waarschijnlijk dat ook de krijgsmacht op korte termijn haar steentje aan de bezuinigingen moet bijdragen. Dit zal zeker niet meevallen. Voor een verdere vermindering van het ambitieniveau lijkt echter vooralsnog geen meerderheid te vinden en ook strategische keuzes op basis van een gemeenschappelijke visie kunnen de partijen op basis van het bovenstaande waarschijnlijk niet samen maken. Het is dus veel meer te verwachten dat opnieuw de kaasschaafmethode wordt toegepast, de laatste ‘franjes’ worden geschrapt en een verder efficiencyslag wordt gezocht. Op basis van de groslijst en de bezuinigingsvarianten uit de Heroverwegingen kan wellicht nog een krijgsmachteenheid worden geschrapt. Ook vermindering van het aantal aan te schaffen JSF-toestellen ligt in de lijn der verwachtingen. Dit zullen waarschijnlijk dikke plakken kaas worden, zonder bijbehorende inhoudelijke beleidsveranderingen of visie. Dat maakt de kans aanzienlijk dat in de toekomst de ambities en de middelen niet op elkaar aansluiten.

Tot slot moeten deze bevindingen wel in perspectief worden geplaatst. Bij een opiniepeiling uitgevoerd door Maurice de Hond gaf 59 procent van de ondervraagden aan dat er op Defensie mag worden bezuinigd door minder internationale missies uit te zenden, en 54 procent zag heil in taakspecialisatie in het kader van de Europese Unie.¹⁶⁹ Het eerste ligt op basis van de bovenstaande analyse van de Nederlandse politiek niet direct in de lijn der verwachtingen. Het tweede zal wellicht toekomstige Nederlandse regeringen steunen in pogingen tot verdere samenwerking, pooling en taakspecialisatie binnen de Europese Unie te komen. Daarbij blijft Nederland echter voor de voortgang van de overige EU-lidstaten afhankelijk.

De Politieke Defensieverkenningen: bieden uitspraken uit het verleden garanties voor de toekomst?

Samenvatting

Voor een goede inschatting van wat er in de toekomst van de Nederlandse krijgsmacht kan worden verwacht, is het niet alleen noodzakelijk om een verkenning te maken van de veiligheidsomgeving waarin Nederland zich mogelijk in de komende twintig jaar zal bevinden. In de Defensieverkenningen is daarom terecht een dergelijke analyse van de vraagzijde - de factoren die van invloed zijn op het beroep dat in de toekomst op de krijgsmacht wordt gedaan - aangevuld met een analyse van de aanbodzijde - de factoren die van invloed zijn op de toekomstige keuzemogelijkheden voor de samenstelling, de toerusting, de bedrijfsvoering en de financiering van de krijgsmacht. De Defensieverkenningen waren niettemin logischerwijze begrensd op een ander belangrijk aspect: de richting en ambities van de Nederlandse politiek. Ook dit is een belangrijke variabele die de toekomst van de krijgsmacht bepaald, omdat uiteindelijk het namelijk de nationale politiek is die voor een bijzonder groot deel bepaalt wat er werkelijk met de krijgsmacht gebeurt en waarvoor zij uiteindelijk al dan niet wordt ingezet. Dit deel van de analyse wordt alleen maar belangrijker in het geval dat Nederland in zijn toekomstige veiligheidsomgeving meer *wars of choice* dan *wars of necessity* voert. Om deze reden is het ter aanvulling van de Defensieverkenningen relevant om naar de mogelijke toekomstige richtingen en ambities van de Nederlandse politiek te kijken. Wat voor een soort vragen kan de krijgsmacht in de toekomst van de politiek verwachten?

Voor dit onderzoek zijn onder meer de verschillende partijprogramma's van de meest relevante Nederlandse politieke partijen voor de verkiezingen van 2006 en 2010 geanalyseerd. Daarnaast is een aantal defensienotities en andersoortige publicaties van verschillende partijen bekeken. Tevens zijn interviews met vertegenwoordigers van politieke partijen gehouden. Vervolgens is op basis van deze verscheidene visies getracht een inschatting te maken van de richtingen die de Nederlandse defensiepolitiek op kan gaan.

De keuzes die de Nederlandse politiek waarschijnlijk maakt, zijn vertaald naar posities op de volgende dimensies en oriëntatie:

Waarom

- a) Direct eigenbelang versus altruïsme: het is niet waarschijnlijk dat de huidige situatie waarin eigenbelang en altruïsme bij het uitzenden van de krijgsmacht hand in hand gaan, wezenlijk zal veranderen.
- b) Machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument: het is waarschijnlijk dat in de toekomst de Nederlandse defensiepolitiek zich rond het midden van de dimensie machtsmiddel versus ontwikkelingsinstrument zal blijven concentreren.

Waar en met wie

- c) Nationaal gericht versus internationaal gericht: het is waarschijnlijk dat de Nederlandse Defensiepolitiek ook in de toekomst internationaal gericht zal blijven.
- d) Op eigen kracht versus internationale samenwerking en taakspecialisatie: Het is waarschijnlijk dat Nederland in de toekomst voor verdere samenwerking en taakspecialisatie in het kader van de Europese Unie zal pleiten.
- e) De internationale oriëntatie die Nederland kiest: Voor de toekomst lijkt het erop dat de Nederlandse politiek op de NAVO georiënteerd zal blijven. Ook EU-operaties genieten voldoende steun om in de toekomst aan deel te nemen. Afhankelijk van de linkse dan wel rechtse signatuur van kabinetten kan er meer nadruk komen op respectievelijk deelname aan VN-operaties of *coalitions of the willing*. De kans dat Nederland buiten de nationale taken een eigen koers gaat varen is zeer klein.

Hoe

- f) Laag geweldspectrum versus hoog geweldspectrum: het is waarschijnlijk dat de krijgsmacht in de toekomst nog steeds door de politiek zal worden gevraagd hoger in het geweldspectrum te opereren. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat de krijgsmacht wordt uitgedoopt tot vredesmacht die alleen maar lager in het geweldspectrum kan opereren.

Welke kosten

- g) Bezuinigen versus investeren: op korte termijn is het waarschijnlijk dat, tenzij de VVD in de regering komt, ook Defensie met forse verder bezuinigingen te kampen krijgt. Op de lange termijn zou consolidatie van het huidige niveau of zelfs uiteindelijk weer groei van de defensie-uitgaven wellicht mogelijk zijn.

Op basis van de Nederlandse politiek zijn geen grote inhoudelijke beleidswijzigingen voor Defensie te verwachten. Dit is te verklaren doordat in het ene geval de partijen redelijk op een lijn liggen, en in het andere geval de verschillende posities zich in toekomstige coalities redelijk in evenwicht houden. Zolang het Nederlandse politieke systeem of de internationale politiek geen dramatische veranderingen te verwerken krijgen, ligt het ook niet direct in de lijn der verwachting dat er een grote koerswijziging zal komen. Gezien de huidige crisis is het waarschijnlijk dat ook de krijgsmacht op korte termijn haar steentje aan de bezuinigingen moet bijdragen. Dit zal zeker niet meevallen. Voor een verdere vermindering van het ambitieniveau lijkt echter vooralsnog geen meerderheid te vinden en ook strategische keuzes op basis van een gemeenschappelijke visie kunnen de partijen op basis van het bovenstaande waarschijnlijk niet samen maken. Het is veel meer te verwachten dat opnieuw de kaasschaafmethode wordt toegepast, de laatste 'franjes' worden geschrapt en een verder efficiëncyslag wordt gezocht. Op basis van de groslijst en de bezuinigingsvarianten uit de Heroverwegingen kan wellicht nog een

krijgsmachteenheid worden geschrapt. Ook vermindering van het aantal aan te schaffen JSF-toestellen ligt in de lijn der verwachtingen. Dit zullen waarschijnlijk dikke plakken kaas worden, zonder bijbehorende inhoudelijke beleidsveranderingen of visie. Dat maakt de kans aanzienlijk dat in de toekomst de ambities en de middelen niet op elkaar aansluiten.

Eindnoten

- 1 Projectdirectie Verkenningen, *Eindrapport Verkenningen: Houvast voor de krijgsmacht van de toekomst*, 29 maart 2010.
- 2 Richard N. Haass, “Wars of choice”, *The Washington Post*, 23 november 2003.
- 3 Clingendael Security and Conflict Programme, “De toekomst van de Nederlandse krijgsmacht: Vanuit ambitie naar een nieuwe realiteit”, *CSCP Policy Brief*, No. 2, Den Haag, 29 februari 2008.
- 4 PVV, *Defensienota: van buitenlandse veiligheid naar binnenlandse veiligheid*, 25 november 2009; PVV, *Agenda van hoop en optimisme: een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015*.
- 5 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*, Den Haag, 2010.
- 6 VVD, *Voor een samenleving met ambitie: verkiezingsprogramma VVD 2006*.
- 7 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 8 Interview Hans Hillen, Den Haag, 4 juni 2008.
- 9 CDA, *Verkiezingsprogram 2010-2015: Slagvaardig en Samen*, Den Haag, mei 2010.
- 10 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertouwen in elkaar: Verkiezingsprogram 2006-2011*; CDA, *Verkiezingsprogram 2010-2015*.
- 11 SP, *Brandhaard aarde: internationale machtsorde of internationale rechtsorde?*, februari 2009.
- 12 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 13 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 14 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*; PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*, 2010.
- 15 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 16 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*; PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 17 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 18 D66, *Het gaat om mensen: Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010*.
- 19 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 20 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 21 D66, *Het gaat om mensen: Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010*.
- 22 GroenLinks, *Groei mee: Programma van GroenLinks: Tweede-Kamerverkiezingen*, 22 november 2006.
- 23 PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 24 Arend Jan Bokestijn, “De roze bril moet af. De visie van de VVD op de krijgsmacht”, *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 16-20.
- 25 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 26 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*.
- 27 Karel Koster, “Waarom zijn we in Afghanistan”, *Grenzeloos*, No. 102, juni-juli 2009; Karel Koster & Harry van Bommel, “Waarheen met de NAVO?”, *SP Speciaal*, No. 2, 2009.
- 28 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertouwen in elkaar: Verkiezingsprogram 2006-2011*.
- 29 Interview Hans Hillen, Den Haag, 4 juni 2008.
- 30 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 31 D66, *Het gaat om mensen: Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010*.
- 32 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 33 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.

-
- 34 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*.
- 35 Angelien Eijssink, "Naar een actieve en doelmatige krijgsmacht. De visie van de PvdA op de toekomst van Defensie.", *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 12-15.
- 36 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 37 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*; PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 38 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 39 GroenLinks, *Groei mee: Programma van GroenLinks: Tweede-Kamerverkiezingen*.
- 40 Interview Mariko Peters en Helen Kuiper, Den Haag, 26 juni 2008.
- 41 PVV, *Defensienota*; PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 42 PVV, *Defensienota*.
- 43 PVV, *Defensienota*; PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 44 PVV, *verkiezingspamflet*, 25 augustus 2006.
- 45 PVV, *Defensienota*; PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 46 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*.
- 47 Telefonisch interview, Karel Koster, Den Haag, 21 mei 2010.
- 48 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 49 ChristenUnie, *Vooruitzien, Christelijk-sociaal perspectief: verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010-2014*.
- 50 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 51 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011*.
- 52 CDAWI, *Zo ver de wereld strekt*.
- 53 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 54 Arend Jan Boekstijn, "De roze bril moet af. De visie van de VVD op de krijgsmacht", *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 16-20.
- 55 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 56 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 57 Eijssink, *In dienst van Nederland, in dienst van de wereld*.
- 58 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*.
- 59 Angelien Eijssink, "Naar een actieve en doelmatige krijgsmacht. De visie van de PvdA op de toekomst van Defensie.", *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 12-15.
- 60 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 61 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*.
- 62 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 63 GroenLinks, *Groei mee: Programma van GroenLinks: Tweede-Kamerverkiezingen*.
- 64 "Reacties op de begroting", *Defensiekrant*, 25 september 2008, pp. 2-3.
- 65 D66, *Het gaat om mensen: Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010*.
- 66 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 67 D66, *Anders Ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 68 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.

-
- 69 PVV, *Defensienota*.
- 70 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*.
- 71 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 72 ChristenUnie, *Vooruitzien, Christelijk-sociaal perspectief: verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010-2014*.
- 73 Arend Jan Bokestijn, "De roze bril moet af. De visie van de VVD op de krijgsmacht", *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 16-20.
- 74 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 75 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 76 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011*; CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 77 Interview Hans Hillen, Den Haag, 4 juni 2008.
- 78 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 79 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 80 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 81 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 25 mei 2010.
- 82 Eijssink, *In dienst van Nederland, in dienst van de wereld*.
- 83 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*.
- 84 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 85 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 86 GroenLinks, *Klaar voor de toekomst: verkiezingsprogramma 2010*.
- 87 PVV, *verkiezingspamflet*.
- 88 PVV, *Defensienota*.
- 89 Arend Jan Bokestijn, "De roze bril moet af. De visie van de VVD op de krijgsmacht", *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 16-20.
- 90 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 91 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 92 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*; ChristenUnie, *Vooruitzien, Christelijk-sociaal perspectief: verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010-2014*.
- 93 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 94 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*; CDAWI, *Zo ver de wereld strekt*.
- 95 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011*.
- 96 CDAWI, *Zo ver de wereld strekt*.
- 97 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 98 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011*.
- 99 CDAWI, *Zo ver de wereld strekt*.
- 100 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 101 D66, *Het gaat om mensen: Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010*.
- 102 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 103 "Reacties op de begroting", *Defensiekrant*, 25 september 2008, pp. 2-3.
- 104 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.

-
- 105 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*; PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 106 vdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*; Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 107 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 108 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*
- 109 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 110 GroenLinks, *Groei mee: Programma van GroenLinks: Tweede-Kamerverkiezingen*.
- 111 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 25 september 2008, pp. 2-3.
- 112 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*; SP, *Een beter Nederland, voor minder geld: verkiezingsprogramma SP 2011-2015*.
- 113 SP, *Een beter Nederland, voor minder geld: verkiezingsprogramma SP 2011-2015*.
- 114 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*.
- 115 SP, *Een beter Nederland, voor minder geld: verkiezingsprogramma SP 2011-2015*, Rotterdam.
- 116 GroenLinks, *Groei mee: Programma van GroenLinks: Tweede-Kamerverkiezingen*.
- 117 GroenLinks, *Klaar voor de toekomst: verkiezingsprogramma 2010*, Utrecht, april 2010.
- 118 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 119 Angelien Eijssink, “Naar een actieve en doelmatige krijgsmacht. De visie van de PvdA op de toekomst van Defensie.”, *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 12-15.
- 120 Angelien Eijssink, *In dienst van Nederland, in dienst van de wereld: een plan voor een actieve en doelmatige krijgsmacht*, PvdA Tweede Kamerfractie, Den Haag, november 2007.
- 121 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 122 D66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 123 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 124 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 125 ChristenUnie, *Vooruitzien, Christelijk-sociaal perspectief: verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010-2014*.
- 126 CDAWI, *Zo ver de wereld strekt. Ambities voor de Nederlandse krijgsmacht in een veranderende internationale omgeving*, Den Haag, 2007.
- 127 Interview Hans Hillen, Den Haag, 4 juni 2008.
- 128 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 129 PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 130 VVD, *Voor een samenleving met ambitie: verkiezingsprogramma VVD 2006*.
- 131 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 132 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 133 SP, *Een beter Nederland, voor minder geld: verkiezingsprogramma SP 2011-2015*.
- 134 SP, *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld: Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010*.
- 135 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 136 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015: Effecten van negen verkiezingsprogramma's op economie en milieu”, *Bijzondere Publicatie*, 85, Den Haag, Mei 2010.

-
- 137 PvdA, *Samen sterker, werken aan een beter Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2006*.
- 138 Eijssink, *In dienst van Nederland, in dienst van de wereld*.
- 139 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 14 mei 2008.
- 140 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 141 PvdA, *Iedereen telt mee, de kracht van Nederland: Verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2010*.
- 142 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 143 Interview Angelien Eijssink, Den Haag, 25 mei 2010.
- 144 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 145 GroenLinks, *Klaar voor de toekomst: verkiezingsprogramma 2010*.
- 146 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 147 PVV, *Defensienota*.
- 148 PVV, *Agenda van hoop en optimisme: PVV 2010-2015*.
- 149 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 150 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 151 Interview Simone Kukenheim, Den Haag, 15 mei 2008.
- 152 D 66, *Anders ja D66: Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010-2014*.
- 153 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 154 CDA, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar: Verkiezingsprogramma 2006-2011*.
- 155 CDAWI, *Zo ver de wereld strekt*.
- 156 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 157 CDA, *Verkiezingsprogramma 2010-2015*.
- 158 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 159 ChristenUnie, *Duurzaam voor elkaar: Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*.
- 160 “De Krijgsmacht mag uitstralen dat ze waardevol is. Een interview met Minister van Defensie Eimert van Middelkoop”, *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 4-9.
- 161 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 162 ChristenUnie, *Vooruitzien, Christelijk-sociaal perspectief: verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010-2014*.
- 163 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 164 Arend Jan Bokestijn, “De roze bril moet af. De visie van de VVD op de krijgsmacht”, *Atlantisch Perspectief*, No.3, Vol.6, pp. 16-20; VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 165 Interview Hans van Baalen, Den Haag, 14 mei 2008.
- 166 “Reacties op de begroting”, *Defensiekrant*, 24 september 2009, pp. 2-3.
- 167 VVD, *Orde op zaken: verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 168 Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, “Keuzes in Kaart 2011-2015”.
- 169 “Bezuinigingsvoorstellen op Defensie”, 6 mei 2010, www.peil.nl/?2920.